

УДК 811:81-11

СТАТУС КАТЕГОРІЇ «МОВЛЕННЕВИЙ ЖАНР» У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Матусевич Л.М.

Вінницький національний медичний університет
імені Миколи Пирогова

У статті проаналізовано різні підходи до визначення поняття «мовленнєвий жанр». Описано низку досліджень, що стали теоретичним підґрунтям для розвитку концепції мовленнєвого жанру. Розкрито природу мовленнєвого жанру як категорії системної організації мовлення. Уточнено співвідношення таких комунікативних категорій мови, як мовленнєвий акт, мовленнєвий жанр та дискурс, що перебувають в ієрархічних відношеннях.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт, дискурс, мовний код, комунікація.

Постановка проблеми. Поняття мовленнєвого жанру (далі – МЖ) посідає вагомe місце у прагмалінгвістиці, соціолінгвістиці, стилістиці, лінгвістиці тексту. Особливим об'єктом наукової гуманітарної думки стала лінгвістична генологія. До сьогодні не існує єдиної загально-визнаної теорії жанру, але вже описано фундаментальні основи сучасної генології, які ґрунтуються на концепції М. М. Бахтіна. Польська дослідниця Б. Вітош виділяє такі сучасні досягнення у галузі генології: 1) знищення межі між літературними і практичними жанрами; 2) визнання складної (багатожанрової) структури висловлювання; 3) «розхитування» рамки тексту і його моделі – жанру; 4) визнання усної безпосередньої комунікації зоною різноманітних форм комунікації (сучасний аналіз дискурсу, філософія діалогу); 5) підкреслення статусу генології розмовних жанрів і її використання в науковій типології [18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми термінологічного апарату лінгвістичної генології, МЖ та їх типології, кореляції поняття МЖ та інших категорій комунікації досліджували такі видатні українські та зарубіжні науковці, як М. М. Бахтін, Ф. С. Бацевич, Т. В. Яхонтова, Т. В. Шмельова, В. Є. Гольдін, К. Ф. Сєдов, М. Ю. Федосюк, Ст. Гайда, Дж. Свейлз, Р. Хасан та ін. Мовленнєвий жанр трактують досить широко: як одиницю мовлення, як різновид функціонального стилю, як форму мовного спілкування, як різновид мовлення, що залежить від комунікативної ситуації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що проблема опису мовленнєвого жанру протягом останніх десятиліть знаходиться у центрі уваги лінгвістів, культурологів, літературознавців та інших спеціалістів, досі не запропоновано єдиної концепції щодо розв'язання питань дефініції й теоретичного обґрунтування цієї категорії. Дискусійними залишаються також питання класифікації та способів моделювання різних видів жанрів.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розгляд невирішених проблем теорії мовленнєвих жанрів у сучасному мовознавстві, а саме: визначення поняття МЖ як категорії системної організації мовлення та аналіз параметрів протиставлення та уподібнення понять МЖ та мовленнєвого акту (далі – МА). Реалізація мети передбачає вирішення таких завдань: розглянути різні підходи до вивчення МЖ, окреслити його дефі-

ніцію, уточнити співвідношення понять МЖ, МА та дискурсу як комунікативних категорій мови.

Виклад основного матеріалу. Проблему жанрів мовлення порушив видатний філолог і філософ М. Бахтін у монографії «Проблема мовленнєвих жанрів», у якій наголошував на тому, що «людське мовлення виливається у певні готові форми, іноді штамповані й шаблонні, іноді більш гнучкі, пластичні й творчі» [1, с. 271]. Науковець пов'язує сутність і природу МЖ з висловленням, яке трактує ширше, ніж речення. За М. Бахтіним, ми говоримо висловленнями, а не реченнями чи словами. Висловлення має 3 базові ознаки:

1. висловлення визначається зміною мовленнєвих суб'єктів у процесах комунікації, тобто має межі;

2. йому властива завершеність, що зумовлена наступними чинниками: предметно-смісловною вичерпаністю, мовленнєвим задумом мовця, типовими композиційно-жанровими формами завершення;

3. висловленню характерний діалогізм, тобто його відношення до мовця та адресата [там само, с. 258-296].

М. М. Бахтін вважав МЖ універсальною одиницею мовлення, типовою формою висловлень: «Кожне окреме висловлення, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлень, які ми й називаємо мовленнєвими жанрами» [1, с. 250]. Вони відповідають типовим темам міжособистісного спілкування, мають певне стильове оформлення: «Будь який стиль нерозривно пов'язаний з висловленням і з типовими формами висловлень, тобто мовленнєвими жанрами» [там само, с. 253]. М. М. Бахтін визначає мовленнєві жанри як відносно стійкі тематичні, композиційні і стилістичні типи висловлень [там само, с. 255], як форми індивідуальних висловлень, а не самі висловлення [там само, с. 281], що виформовуються історично у процесі комунікативної діяльності людей.

Відповідно до концепції М. М. Бахтіна вживання МЖ відбувається наступним чином: з'являється мовленнєвий задум, який визначає предмет мовлення, його межі та обсяг. Тема МЖ виформовується як нерозривна єдність суб'єктивного (мовленнєвого задуму) та об'єктивного (предмет мовлення) чинників. Вибір жанрової форми визначається задумом, проте згодом задум мовця пристосовується до обраного жанру, складається і розвивається у певній жанровій формі [1, с. 270-271].

Отже, у концепції М. М. Бахтіна МЖ – це мовленнєва реалізація типових ситуацій соціальної, психологічної й культурної взаємодії особистостей, що характеризується трієдністю тематичного змісту, стилю і композиції.

Суперечливими моментами концепції М. Бахтіна дослідники називають накладання форми МЖ на висловлення [13, с. 434], а також різномірність визначених науковцем типів МЖ, суперечливість критеріїв їх виділення [3, с. 112].

На сучасному етапі розвитку мовознавства теорія МЖ розробляється багатьма лінгвістичними школами у кількох напрямках, які демонструють різновекторність досліджень у цій галузі. Ф. С. Бацевич виокремлює такі типи підходів щодо розуміння лінгвістичної природи і сутності МЖ: 1) МЖ як стилістичне явище; 2) МЖ як тип висловлювання; 3) МЖ як текстове явище; 4) МЖ як комунікативне явище; 5) концепція А. Вежбіцької (в основі будь-якого МЖ лежить емоційно-когнітивний фрейм) [2, с. 49-52]. У роботі «Лінгвістична генологія наукової комунікації» Т. В. Яхонтова розглядає жанри у трьох вимірах: 1) соціокомунікативний (як типізовані форми соціальних актів); 2) соціокогнітивний (як фрейми мовносоціальної поведінки і спілкування); 3) мовний (в рамках дихотомії «зміст-форма») [16, с. 73-90].

Аналіз наукової літератури свідчить про різне розуміння дослідниками сутності, головних ознак, опису і типології МЖ, що зумовило розвиток декількох підходів до вивчення МЖ.

Генристика (лінгвістичне вивчення МЖ) ґрунтується на термінології та методології теорії мовленнєвих актів, досліджує синтактику і семантику МЖ, беручи за основу інтенції мовця. МЖ розглядають як відповідник мовленнєвого акту, як складну сукупність багатьох мовленнєвих актів, як монологічну структуру, а також співвідносять його з моделлю мовленнєвої поведінки окремої мовної особистості.

Серед наукових розвідок, присвячених лінгвістичному вивченню МЖ, варто назвати праці А. Вежбіцької, М. М. Кожині, М. Ю. Федосюка, Т. В. Шмельової. У межах аналізованого напрямку Т. В. Шмельова розробила «Анкету мовленнєвого жанру» [15, с. 88-99]. Семантичне вивчення МЖ передбачає їх семантичний аналіз. У теорії семантичних примітивів А. Вежбіцької кожен жанр моделюється за допомогою послідовності простих речень, що виражають мотиви, інтенції та інші ментальні акти мовця [4, с. 99-111].

Погоджуємося із думкою В. В. Дементьєва про те, що для генристики у цілому характерне досить серйозне спрощення та збіднення концепту МЖ [8, с. 51], що є наслідком недостатньої прагматичності.

Жанрознавство (прагматичне вивчення МЖ) виходить з позицій діалогічної природи МЖ і базується на цілісній діалогічній і культурологічній філософії М. М. Бахтіна. МЖ розглядають як вербальне оформлення типової ситуації соціальної взаємодії людей. Важливим є те, що у контексті цього напрямку «прагматика не прирівнюється до теорії мовленнєвих актів – прагматика розуміється швидше у традиційному значенні як та частина семіотики, що характеризується відношенням знака до мовця» [8, с. 52].

Прихильники соціопрагматичного напрямку жанрознавства (В. Є. Гольдін, В. В. Дементьєв, К. А. Долінін, К. Ф. Седов, О. О. Селіванова та ін.) розуміють МЖ як моделі, що втілюють своєрідність поведінки людини у різних стереотипних ситуаціях, які складають континуум життя, структуруючи його. Один із провідних представників цього напрямку К. Ф. Седов визначає МЖ як «мікрообряд, що являє собою вербальне оформлення взаємодії партнерів комунікації» [7, с. 162].

Відправною точкою у прагматичному вивченні МЖ – жанрознавстві, є фактор адресата, вивчення жанрів як найважливішого чинника діалогічної взаємодії людей. Аналіз жанру здійснюють у соціолінгвістичному, психолінгвістичному, лінгвокультурологічному аспектах, тоді як генристика вивчає МЖ лише з позицій адресанта і лише у лінгвістичному аспекті. Однак науковці, що вивчають МЖ з позицій прагматичного підходу, не приділяють належної уваги мовним засобам вираження МЖ.

В. В. Дементьєв виділяє такі відмінності між лінгвістичним та прагматичним вивченням МЖ: 1) орієнтація на монолог – орієнтація на діалог; 2) орієнтація на логіку, граматику → психологію – орієнтація на взаємодію, вміщену в соціально культурні умови конкретної ситуації, → соціологію [8, с. 54].

Окреслені напрями теорії МЖ синтезує **комунікативна генристика** (термін В. В. Дементьєва), що досліджує діалогічні та лінгвістичні аспекти МЖ і визначає його як засіб формалізації соціальної взаємодії. Ключовим моментом є розуміння МЖ як явища, що є перехідним між мовою і мовленням та має гібридні властивості.

Жанр як елемент дійсності, факт суспільної свідомості та інструмент наукового опису розглядає Ст. Гайда. Науковець вважає, що жанр функціонує як горизонт очікувань для слухачів і модель творення для мовців, як існуючий інтерсуб'єктивно комплекс вказівок, що регулюють певну сферу текстів та мають різний ступінь категоричності [6, с. 23-24]. Поняття жанру визначено як культурно й історично оформлений, суспільно конвенціоналізований спосіб мовної комунікації; зразок організації тексту. По друге, цей термін також означає сукупність текстів, у яких певний зразок є актуалізованим, реалізованим [5, с. 104].

К. А. Долінін пов'язує МЖ з моделлю мовленнєвої поведінки, наголошуючи на тому, що жанри – це «реально властиві мовленнєвій компетенції носіїв мови зразки (моделі) говоріння та письма» [10, с. 8].

З позицій прагматичного підходу жанр визначають також як комунікативну подію, яка позначається, може бути охарактеризована за допомогою набору комунікативних цілей, ідентифікованих і поділюваних членами професійної чи наукової спільноти, де ця подія час від часу відтворюється. Досить часто вона сильно структурована і конвенціональна щодо обмежень, які накладаються залежно від цілей, змісту, форми та функціональної цінності висловлювання. Однак ці обмеження використовуються членами – експертами цієї дискурсивної спільноти для досягнення особистих цілей у межах соціально допустимих [17, с. 3].

Багатоаспектність поняття МЖ зумовлена дослідженням жанрів у рамках різних лінгвістичних напрямів. Поняття МЖ охоплює низку трактуювань, які можна представити так: 1) мовленнєва реалізація типових ситуацій взаємодії людей; 2) засіб формалізації соціальної взаємодії; 3) зразок організації тексту, відносно стійкі типи текстів; 4) комунікативна подія, для якої характерним є набір певних комунікативних цілей; 5) модель (зразок) мовлення, що включає лінгвальні та екстралінгвальні чинники розгортання комунікативної взаємодії.

Проблема кореляції понять «мовленнєвий жанр» і «мовленнєвий акт» досі не набула комплексного висвітлення, незважаючи на наявність численних праць, присвячених дослідженню цього питання. Деякі науковці розглядають ці поняття окремо, інші намагаються інтегрувати ці категорії і вказують на «схожість між так званими первинними мовленнєвими жанрами М. М. Бахтіна і мовленнєвими висловлюваннями у формі речень, що знаходяться у центрі уваги теорії мовленнєвих актів і позначаються як мовленнєві акти» [9, с. 113]. Представники ще одного підходу до визначення співвідношення між МА та МЖ «вважають теорію мовленнєвих актів західним аналогом вітчизняної теорії мовленнєвих жанрів» [16, с. 112]. Однак незаперечним залишається факт, що для цілісного дослідження прагматичної природи мови теорія мовленнєвих актів є недостатньою.

Протиставляючи МЖ та МА, К. А. Долінін пов'язує МЖ не з мовленнєвими діями, які можуть бути реалізовані в одному елементарному висловлюванні, а з текстами або відрізками діалогу, яким притаманна тематична і/або логіко-прагматична завершеність [10, с. 8]. На думку М. В. Китайгородської та Н. Н. Розанової ототожнення МА і МЖ є неможливим з огляду на їхню різну природу: «Якщо МА, як мовленнєва дія одного з партнерів комунікації, стосується власне процесу комунікації, то жанр являє собою її продукт, текстове втілення» [11, с. 25].

Спільними рисами МЖ та МА є насамперед належність їх до одиниць мовленнєвого спілкування, вони є складовими процесів мовленнєвої діяльності і тісно пов'язані з екстралінгвістичними факторами (взаємовідносинами між комунікантами, ситуативним контекстом, метою спілкування). Однак існує ряд відмінностей: теорія мовленнєвих актів зорієнтована на окремі висловлювання і досліджує вплив мовця на слухача,

тоді як МЖ є засобом соціальної взаємодії у комунікації, має діалогічну природу. МА функціонує в конкретній мінімальній ситуації спілкування, а МЖ організовує комунікацію у цілому.

В. В. Дементьев вважає, що МА є тотожними МЖ, якщо мова йде про конвенціональні первинні прості мовленнєві жанри [8, с. 129]. У сучасній комунікативній лінгвістиці МЖ розглядають як складну сукупність МА. Таким чином МА є частиною певного МЖ або його конкретною реалізацією.

Услід за М. М. Кожіною приймаємо таку схему: МА і первинний МЖ (як елементарні мовленнєві одиниці на першому етапі аналізу мовлення) → вторинний МЖ (як складний МЖ, що досліджується на наступному етапі аналізу мовленнєвого континууму і проблеми МЖ) [12, с. 60].

М. Ю. Федосюк визначає жанри як відносно стійкі тематичні, композиційні й стилістичні типи текстів [14, с. 75]. МЖ є складовою певного дискурсу, в якому відображаються тактико-стратегічні дії мовця. Комунікативну природу МЖ вбачаємо у тому, що він регулює взаємовідносини особистостей певного соціуму, є мовним стереотипом побудови стратегій чи тактик комунікативного дискурсу. Актуальним постає визначення МЖ як типового способу побудови мовного коду, як компонента дискурсу, що є перехідною ланкою між МА та дискурсом.

Останнім часом усе частіше МЖ сприймають як прагматичну, соціопсихологічну категорію мовного коду, тобто мову в процесах спілкування, формування дискурсів, яка включає в себе способи представлення типової ситуації у вигляді конкретних комунікативних тактик і комунікативних кроків розгортання дискурсів, а також як чинник організації і формалізації соціальної взаємодії [2, с. 53].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, МЖ є комунікативною категорією організації мовного коду, певною типізованою моделлю, що включає лінгвальні та екстралінгвальні чинники розгортання комунікативної взаємодії учасників дискурсивної спільноти, які реалізують певні комунікативні наміри у межах типової комунікативної ситуації. МЖ постає важливою категорією дискурсу і становить складну сукупність МА (у межах одного МЖ можуть реалізуватись кілька МА). Перспективою подальших досліджень може стати аналіз різних типологій МЖ, а також дослідження конститутивних ознак окремих МЖ у різних типах дискурсу.

Список літератури:

1. Бахтин М. М. Проблема речевих жанров / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – С. 250-296.
2. Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів: ПАІС, 2005. – 264 с.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 278 с.
4. Вежбицка А. Речевые жанры / Анна Вежбицка // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 1997. – С. 99-111.
5. Гайда Ст. Жанры разговорных высказываний / Ст. Гайда // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Изд-во ГосУнц «Колледж», 1999. – Вып. 2. – С. 103-111.
6. Гайда Ст. Проблемы жанра / Ст. Гайда // Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая реализация. – Пермь: Изд-во Пермского ун та, 1986. – С. 22-28.
7. Горелов И. Н. Основы психолингвистики: уч. пособие / И. Н. Горелов, К. Ф. Седов. – М.: Лабиринт, 2001. – 304 с.
8. Дементьев В. В. Теория речевых жанров / В. В. Дементьев. – М.: Знак, 2010. – 600 с.

9. Дённингхаус С. Теория речевых жанров М. М. Бахтина в тени прагмалингвистики / С. Дённингхаус // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Изд-во ГосУнц «Колледж», 2002. – Вып. 3. – С. 104-118.
10. Долинин К. А. Речевые жанры как средство организации социального взаимодействия / К. А. Долинин // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Изд-во ГосУнц «Колледж», 1999. – Вып. 2. – С. 7-13.
11. Китайгородская М. В. Речь москвичей: коммуникативно-культурологический аспект / М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова. – М: Ин т рус. яз. РАН, 1999. – 396 с.
12. Кожина М. Н. Речевой жанр и речевой акт (некоторые аспекты проблемы) / М. Н. Кожина // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Изд-во ГосУнц «Колледж», 1999. – Вып. 2. – С. 52-61.
13. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2011. – 844 с.
14. Федосюк М. Ю. Комплексные жанры разговорной речи: «утешение», «убеждение» и «уговоры» / М. Ю. Федосюк // Русская разговорная речь как явление городской культуры. – Екатеринбург: Арго, 1996. – С. 73-94.
15. Шмельова Т. В. Модель речевого жанра / Т. В. Шмельова // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Изд-во ГосУнц «Колледж», 1997. – Вып. 1. – С. 88-99.
16. Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації: монографія / Т. В. Яхонтова. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 420 с.
17. Bhatia V. K. Analysing Genre: Language Use in Professional Settings / Vijay K. Bhatia. – London: Longman, 1993. – 246 p.
18. Witosz Bożena Genologia lingwistyczna / Bożena Witosz. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2005. – 261 s.

Матусевич Л.М.

Винницкий национальный медицинский университет
имени Николая Пирогова

СТАТУС КАТЕГОРИИ «РЕЧЕВОЙ ЖАНР» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье проанализированы разные подходы к определению понятия «речевой жанр». Описано ряд исследований, которые стали теоретическим основанием для развития концепции речевого жанра. Раскрыто природу речевого жанра как категории системной организации речи. Уточнено соотношение таких коммуникативных категорий языка, как речевой акт, речевой жанр и дискурс, которые пребывают в иерархических отношениях.

Ключевые слова: речевой жанр, речевой акт, дискурс, языковой код, коммуникация.

Matusевич L.M.

Vinnitsya National Pirogov Memorial Medical University

THE STATUS OF THE CATEGORY «SPEECH GENRE» IN MODERN LINGUISTICS

Summary

The article analyzes different approaches to the definition of «speech genre». It is described a number of studies that became a theoretical basis for the development of the speech genre concept. It is specified the correlation of such communicative categories of speech as a speech act, a speech genre and a discourse that remain in hierarchical connection.

Keywords: speech genre, speech act, discourse, language code, communication.